Anadolu-Türk Kent Tarihinden Bir Kesit: Selçuklu Döneminde Anadolu-Türk Kent Model(ler)i

Dr. Koray ÖZCAN[*]

Özet: Bu araştırmanın amacı, Anadolu'da Türk öncesi Bizans yerleşme mirası ile Türklerin Anadolu öncesi kentleşme deneyimlerinin sentezi olarak Anadolu Selçuklu Devleti siyasal-yönetsel düzeninin egemen olduğu 1075-1277 zaman aralığında Anadolu coğrafyasında örgütlendiği öngörülen kentsel mekân organizasyonlarına dönük model ya da modellerin geliştirilmesidir.
Araştırmada, Selçuklu kentlerinin demografik büyüklüklerinin nasıl bir yöntem ile tespit edilebileceği ve kent model(ler)ini biçimlendiren unsurların neler olabileceği soruları kapsamında, döneme ilişkin özgün tarihi kaynakların, mimari yapı kalıtları ve arkeolojik bulgular eşliğinde irdelenmesi ve elde edilen bulguların harita ya da planlar üzerine aktarılmasına dayanan bir yöntem kurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklu dönemi, Anadolu, Anadolu-Türk kent model(ler)i

1. Giriş

Türklerin; göçebe ve yerleşik yaşama dair tüm kültürleri ile birlikte; IX. yüzyılda başlayan ve yaklaşık 200 yıl süren Orta Asya'dan Anadolu'ya göç hareketi sürecinde, karşılaştıkları birtakım farklı millet ve kültürlerle temasları neticesinde, Orta Asya kent yaşamına ait kültürlerinin, Horasan, Mavera-ünnehir ve Acem-i Irak yörelerinde yayılmış İran-İslâm kültürü ile Anadolu'da karşılaştıkları Yunan-Roma kültür ve medeniyetlerinin karşılıklı etkileşiminin bir ürünü olarak tanımlanabilecek Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurulması, Anadolu'nun etnik ve dini yapısından sosyal-kültürel yapılanmalarına, askeri-siyasal koşullarından yönetsel organizasyonlarına dek uzanan bir dizi değişim/dönüşüm sürecini başlatmıştır. Bu değişim/dönüşüm sürecinin mekânsal yansımaları olarak, Anadolu kentlerinin mekansal kurgusu ya da organizasyonları yeniden örgütlenmiştir.

Bu araştırmanın amacı, Türk öncesi Bizans yerleşme düzeni ve kent modelleri ile Anadolu öncesi Orta Asya Türk ve İran Türk-İslâm kent modelleri yaklaşımlarına dayalı olarak, Selçuklu siyasal-yönetsel egemenlik döneminde

[*] Selçuk Üniversitesi Mühendislik, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Selçuklu / KONYA
korayzcan@yahoo.com

© Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı

Anadolu coğrafyasında ortaya çıkan kentsel mekân organizasyonlarına dönük model ya da modellerin geliştirilmesidir.

Demografik ve mekansal çözümlemeler için temel dayanak noktası, Selçuklu döneminde –istisnasız- tüm kentlerin surla çevrili olduğu ya da en azından ana yerleşim odağının sur içinde olduğu varsayımıdır. İkinci varsayım, coğrafyanın kent modellerini biçimlendirdiği noktasından hareketle, Anadolu'nun özgün coğrafi koşullarıdır. Üçüncü varsayım ise -Selçuklu dönemine ilişkin mülkiyet durumuna ya da konut standartlarına dönük tespit yapabilme olanağı olmadığından- mekânsal ve demografik çözümlemelerde Selçuklu dönemi saray ya da köşk işlevindeki konut yapıları ve anıtsal kamu hizmet yapıları işlevini üstlenen ulu cami kapasitelerinin değerlendirebileceğidir.

Bu yöntem kurgusu içinde, Selçuklu dönemi kentlerine ilişkin yapılan demografik çözümlemelerde, kentlerin nüfus büyüklükleri ile işlevsel kimlikleri arasında bir bağıntı olduğu belirlenmiştir. Bu bağıntının Selçuklu dönemi kent model(ler)ini belirlediği düşünülmektedir.

Araştırma, kentsel mekân organizasyonlarının demografik büyüklüklerinin nasıl bir yöntem ile tespit edilebileceği ve kent model(ler)ini biçimlendiren unsurların neler olabileceği soruları kapsamında, döneme ilişkin özgün tarihi kaynakların, mimari yapı kalıtları ve arkeolojik bulgular eşliğinde irdelenmesi ve elde edilen bulguların harita ya da planlar üzerine aktarılmasına dayanan bir yöntem kurgusu içinde ele alınmıştır.

Araştırmanın kapsadığı dönem; döneminin değişken askeri-siyasal-yönetsel koşullarında ortaya çıkan sosyal-kültürel-ekonomik ilişkiler ağının biçimlendirdiği Anadolu'da, Selçuklu Devleti siyasal-yönetsel düzeninin egemen olduğu 1075-1308 zaman aralığıdır.

2. Temel Kavramlar

Anadolu-Türk kenti

"Anadolu-Türk kenti" kavramı ile anlatılmak istenen, Anadolu'da Selçuklu egemenlik döneminde Orta Asya Türk ve İran Türk-İslâm kentleşme-kentlileşme deneyimleri ile Anadolu'da devralınan Bizans kültür mirası üzerinde örgütlenen, Türk yönü hakim kentsel mekân organizasyonlarıdır.

Başka bir ifadeyle, Anadolu-Türk kenti, Türklerin Orta Asya'dan Anadolu'ya yaklaşık iki yüzyıl süren göçleri sürecinde, Orta Asya Türk kültür değerlerinin karşılaştıkları İran-İslâm kültürleri ile sentezinin bir ürünü olarak, Anadolu coğrafyasında devraldıkları Bizans yerleşme kültürü mirası üzerinde kurguladıkları yaşama ve yerleşme pratikleridir.

Kent model(ler)i

"Kent model(ler)i" kavramı ile Anadolu'nun özgün coğrafi altyapısı üzerinde, Bizans-Selçuklu ikili askeri-siyasal koşulları, Selçuklu kolonizasyon/yerleşim politikaları ve dönemin farklı sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkiler ağı kapsamında, Orta Asya ve İran Türk-İslâm yerleşim kültürü ve gelenekleri ile Anadolu'da devralınan Bizans yerleşim mirasının sentezi olarak mekansal kurgusunu yeniden biçimlendirilen ve Anadolu-Türk kimliği kazanan kentlerin, tarihsel süreçte evrimini ya da mekânsal kurgusunu ve gelişimini tanımlamaya yönelik simgesel anlatım(lar)dır.

3. Mekânsal Çözümlemelere Giriş

Selçuklu dönemi kentleri üzerine bir modelleme arayışına ya da mekânsal çözümlemelere girilirken atılması gereken ilk adım, Anadolu kentlerinin tarihsel coğrafya boyutunda mekânsal evrim sürecinin (olası) değişkenlerinin ortaya konulmasıdır.

3.1. Selçuklu Döneminde Anadolu Kentinin Mekânsal Evrimi

Anadolu kentinin tarih içinde mekânsal evrimi incelenirse: İ.Ö. ikinci binyılda kurulan ilk büyük siyasal-yönetsel örgütlenme olan Hitit İmparatorluğu döneminde Anadolu'da, askeri ve siyasal merkezî gücün kurulmasına dayalı olarak ovalarda gelişen yerleşme sürecinin, İmparatorluğun son dönemlerinde siyasal-askeri koşulların değişimine bağlı olarak, sarp kayalıklar üzerindeki tahkim edilmiş kalelere yöneldiği, Roma ve Bizans imparatorluk dönemlerinde ise merkezi otoritenin gücüne dayalı olarak kalelerden ovalara yönelen yerleşim sürecinin, önce Arap ve izleyen Türk fetih dönemlerinde imparatorluğun askeri ve siyasal egemenlik ya da gücünün değişimine veya zayıflamasına dayalı olarak kolay savunma olanakları veren kalelerle sınırlı alanlara çekildiği söylenebilir (Özcan 2005: 173).

Selçuklu döneminde ise; özellikle XIII. yüzyıldan itibaren merkezi idare mekanizmasının kurulması ve milletlerarası ticaret olanaklarının gelişmesine bağlı olarak, Bizans egemenliğinden devralınan kale yerleşmelerinin yeniden ovalara doğru yayıldığı anlaşılmaktadır. Ancak, Selçuklu siyasal gücünün zayıflaması ve merkezî idare mekanizmasının ortadan kalkması sonucu başlayan siyasal belirsizlik döneminde (Türk Beylikleri dönemi) yerleşmelerin yeniden kalelere çekildiği görülmektedir.

Söz konusu sürecin, Osmanlı İmparatorluğunun XVI. yüzyılda ulaştığı güçlü merkezi yapıya dayanan siyasal ve askerî egemenlik düzeyine bağlı olarak bedesten ya da han adı verilen ekonomik kurumların yapımı ile Anadolu kentlerinin yeniden sur dışına yayılma biçiminde mekâna yansıdığı söylenebilir.

Yukarıda açıklanan Anadolu kentlerinin tarihsel evrim sürecinden, kentleşme olgusunun ülkesel askeri ve siyasal egemenlik düzeyine bağlı olarak mekânsal değişkenlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu açıdan bakılırsa, Selçuklu dönemi Anadolu kentlerinin mekânsal çözümlemesi ya da modeli üzerine üretilecek yaklaşımların, Anadolu'nun tarihsel topografyası ve askeri-siyasal-yönetsel egemenlik düzeyi değişkenleri kapsamında değerlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir.

Bu noktada, Selçuklu dönemi ile eş zamanlı olan ortaçağ Batı kentleri üzerine Braudel tarafından ileri sürülmüş "Açık kent" ve "Kapalı kent" modelleri (Braudel 2004: 464-468) ile Selçuklu dönemi kentleri üzerine ileri sürülmüş "Uc kenti" modeli (Tanyeli 1987: 83-96), Anadolu'nun kendine özgü coğrafi koşulları ile Selçuklu döneminin özgün askeri-idarî-yönetsel koşulları ve yapılanmaları kapsamında değerlendirilirse, Selçuklu kentlerinin yukarıda açıklanan modelleme yaklaşımlarından farklılıklar gösterdiği görülmektedir. Örneğin Selçuklu döneminde "Uc kenti" olarak tanımlanmakla temel işlevinin askeri-siyasal merkez olduğu anlaşılan Kastamonu kentinin, Kütahya, Ankara, Çankırı gibi diğer uc kentlerinden farklı bir mekânsal kurguya sahip olması "Uc kenti" modeli[1] olarak üretilen kavramın gerçekte tüm uc kentleri için geçerli olmadığını ortaya koymaktadır. Bu yaklaşım Akşehir için de geçerlidir. Akşehir'deki mekânsal yapı unsurlarının dağılımından Selçuklu döneminde kentin yerleşim alanının tamamen surla çevrili alan içinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır (Özcan 2005a: 1-13). Dolayısıyla Selçuklu dönemi kentlerinin mekânsal kurgusunu belirleyen ya da kent modelini tanımlayan başka değişkenler veya etkenler olduğu anlaşılmaktadır.

Bu noktada, Selçuklu dönemi kentinin mekânsal kurgusunu/modelini belirleyen temel unsurun; kentlerin askeri-siyasal-yönetsel işlevi ve buna bağlı olarak kentsel/bölgesel hizmet potansiyeli olduğu öngörülmektedir. Burada dikkat çekici bir başka nokta ise Selçukluların ilk kuruluş döneminde, meliklik merkezi olarak siyasal ve yönetsel merkez işlevi üstlenmiş Çankırı ve Ankara kentlerinin, İlhanlı egemenlik döneminde işlevlerini kaybetmiş olmalarıdır (Özcan 2005: 174-175). Bu dönemde Ankara ve Çankırı kentleri yönetsel merkez işlevlerini kaybederken, Kastamonu; Kuzey Uc Eyaleti'nin merkezi işlevini üstlenmiştir. Dolayısıyla yönetsel unsurların Kastamonu kentinde yer seçmesi ve kentin siyasal-yönetsel merkez işlevi kazanması, Konya ve Kayseri gibi, askerî ve stratejik nedenlerle surlarla çevrilmesini zorunlu hale getirdiği söylenebilir.

---

[1] Uğur Tanyeli, bir Uc kenti olarak Kastamonu kentinin mekânsal kurgusunun Uc kenti modeli yerine kale kent modeli göstermesine geçerli bir açıklama getirmemiş ve sadece önemli bir düğüm noktası olmadığı savını ileri sürmüştür (Tanyeli 1978:52-53). Oysa Kastamonu kentinin diğer Uc kentlerinden farklı mekânsal kurgusunun nedeni kentin Selçuklu yerleşme-ulaşım sistemi içindeki siyasal-yönetsel işlevidir.

Diğer taraftan, söz konusu kentler mekânsal büyüklükler açısından irdelenirse; Kastamonu yaklaşık 30 Ha (hektar) yerleşim alanına sahip iken, Ankara'nın 13 Ha. ve Çankırı'nın 16 Ha. yerleşim alanına sahip olması, Kastamonu'nun Ankara ve Çankırı'dan farklı siyasal-yönetsel işlevini ortaya koymaktadır (Özcan 2005: 175). Nitekim, Kastamonu'nun Selçuklu dönemi sonunda ortaya çıkan Türk Beylikleri döneminde Candar-Oğulları Beyliği'nin merkezi işlevini üstlenmesi de, bu yargıları desteklemektedir (Yücel 1970: 373-407, Turan 1989: 1-6).

Başka bir noktadan bakıldığında, dönemin tarihi kayıtlarından Anadolu'nun demografik ve ekonomik açıdan en gelişmiş kenti olduğu ileri sürülen Sivas kentinde, sur dışı yapılanma odakları olarak nitelenebilecek hiçbir yapı faaliyetinin olmadığı görülmektedir. Buna karşılık; Konya ve Kayseri kentlerinde çok sayıda sur dışı yapılanma odağının varlığı ve her iki kentte de saltanat sarayları dışında, kent yakınında sultanların ikametgâhına ayrılmış saraylar bulunduğu görülmektedir (Özcan 2005:187-189).

Yukarıda açıklanan kentler arası mekânsal farklılıklar, Konya ve Kayseri'nin Selçuklu dönemi boyunca üstlenmiş olduğu askeri-siyasal yönetim merkezi işlevi ile Sivas kentinin milletlerarası ticaret merkezi işlevi gibi kentsel işlev farklılıklarının, dönemin kentsel mekân organizasyonları ya da kent formu üzerindeki etkilerini göstermektedir.

Görülüyor ki; dönemin özgün koşullarında, Selçuklu kentlerinin mekânsal yapısının "Kapalı kent", "Açık kent" ya da "Uc kenti" gibi genellemelerle açıklanabilmesi mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla Selçuklu kentlerinin mekânsal kurgusunu belirleyen temel unsurun; askeri-siyasâl-yönetsel-ekonomik koşulların biçimlendirdiği ya da belirlediği işlevsel farklılıklar olduğu düşünülmektedir.

3.2. Kentsel Makroform ya da Yerleşim Alanı Büyüklükleri

Selçuklu dönemine ilişkin vakâyinâme, menâkıb-nâme ve vakfiye gibi yazılı kaynaklardan elde edilen sosyal-kültürel-ekonomik veriler, halihazır haritalar üzerine aktarılarak dönemin yerleşme yapısına mekân boyutu kazandırılacağı ve Selçuklu döneminde kentlerin olası mekânsal büyüklüklerinin belirlenebileceği öngörülmüştür.

Dönemin tarihi kayıtlarından Sultan I. Alâaddin Keykubad döneminde surlarının yenilendiği anlaşılan Konya ve Sivas kentlerinin yaklaşık 150-130 Ha. yerleşim alanına sahip olduğu saptanmıştır. Bu mekânsal veri Selçuklu döneminde diğer Anadolu kentlerinin mekânsal büyüklükleri ile karşılaştırıldığında, Konya ve Sivas kentlerinin Anadolu'nun en büyük yerleşmeleri olduğu ortaya çıkmaktadır (Özcan 2005: 175-176). Burada dikkat çekici nokta; askeri-stratejik işlevler ve konumsal nitelikleri açısından benzerlikler gösteren

ve Selçuklu döneminde milletlerarası ticaretin Anadolu'daki giriş-çıkış merkezleri işlevindeki Alâiyye (30 ha.), Antalya (40 ha.) ve Sinop (30 ha.) kentlerinin mekânsal büyüklüklerinin benzer olmasıdır. Bu bulgu, kentsel yerleşim alanı büyüklükleri ile kentsel işlevler arasında bağıntı olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir (Tablo 1).

3.3. Kentsel Demografik Büyüklükler

Selçuklu dönemi tarihi kaynakları, Konya ve Kayseri kentlerinin bölgelerarası-milletlerarası ticaret potansiyeline dayalı olarak 100.000 üzerinde nüfusa ulaştığına, Sivas'ın ise XIII. yüzyıl sonunda yaklaşık 120.000 nüfusa sahip olduğuna işaret etmektedir (Turan 1951: 455-456).

Ancak, ortaçağ ve sanayi öncesi kentlerinin demografik yapısı üzerine yapılan araştırmalarda (Chandler-Fox 1974), XIV. yüzyılda Avrupa'da sadece Venedik, Paris, Milano ve Floransa gibi milletlerarası ulaşım kanallarının düğüm-odak noktalarında konumlanmış finans merkezleri işlevindeki kentlerin 100.000 üzerinde nüfusa ulaşabildiği dikkate alınırsa, bu rakamların abartılı olduğu düşünülebilir. Nitekim Selçuklu dönemi kentlerindeki ulu cami ya da mescid sayıları kullanımı gibi istatistiksel verilere dayanan araştırmalarda (Baykara 1985: 138-142, Baykara 1996: 34-59, Akşit 1997: 3-12); Konya'nın 50-60.000 ve Kayseri'nin 30-40.000 nüfusa sahip olduğu ileri sürülmektedir.

Selçuklu dönemi vakâyinâmelerinde ise XIII. yüzyıl sonunda Selçuklu başkenti Konya'nın "ileri gelen eşrafından Ahi Ahmet Şah'ın kardeşinin cenazesine yaklaşık on beş bin kişi katıldı" ya da "Şeyh Şerafeddin-i Herîve öldüğünde birkaç bin kişi başını açmış ağlıyordu" (Anonim-Selçuk-Name 1952: 65, Eflâkî 1986: I/330) veya XIII. yüzyıl sonuna tarihlenen Ünsî Şehnâmesi'nde "Konya'da yedi ulu cami ve üçyüz mescid bulunmaktaydı" (Ünsî 1942: 20) gibi kayıtların, -ihtiyatla karşılanmakla birlikte- kentsel demografi çözümlemelerine yönelik en azından bir fikir verebileceği düşünülmektedir.

Yukarıda demografik yapıya ilişkin araştırma bulguları ve tarihi kayıtlardan edinilen bilgilenmelerden, Selçuklu döneminde Anadolu kentlerinin demografik verilerine ilişkin doğru bir saptamanın yapılabilmesi son derece güç görünmektedir. Dolayısıyla, Selçuklu dönemi kentlerinin demografik büyüklüklerinin belirlenmesinde, dönemin özgün tarihi kaynakları ile mekânsal, demografik ve ekonomik büyüklüklere ilişkin verilerin karşılaştırmalı olarak kullanılmasına dayanan bir yöntem izlenmiştir.

Bu yöntem kurgusu içinde, Selçuklu dönemi Anadolu kentlerinin demografik çözümlemelerinde kullanılan yöntemler aşağıda sıralanmıştır:

1) Dönemin konut tipolojisi ve hane büyüklüğü ile kentsel makroform büyüklüğü arasında kurulacak bağıntı yoluyla (olası) nüfusun tespit/tahmin edilmesi (Tablo 1).

Selçuklu dönemi vakfiyelerinde, vakfedilen mülklere dair toponomi verileri mekânsal boyutta değerlendirilirse; ahşap veya kerpiçten yapılmış olduğu anlaşılan Selçuklu dönemi konutlarının alt katlarında yaşam biçimi ya da ekonomik etkinliklere göre ahır ya da imalathâne veya ticarethâneler bulunan bir veya iki katlı yapılar olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca yerleşim dokusu içinde çok sayıda bağ, bahçe ve tarla bulunduğu ya da başka bir ifadeyle kentlerde sur içinde tarımsal üretim faaliyetlerinin sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Buradan hareketle Selçuklu dönemi kentlerindeki konut tipolojilerinin, bir ya da iki katlı ve tarımsal üretime elverişli nitelikte tek ailelik bahçeli konutlardan oluştuğu, dolayısıyla yerleşim dokusunun seyrek olduğu veya kentsel alan içinde yoğun bir yapılaşma dokusu olmadığı düşünülmektedir. Selçuklu dönemine tarihlenen konut tipolojilerinin ya da mülkiyet deseninin belirlenmesi mümkün olmamakla birlikte, Selçuklu döneminden miras kalan kırsal ve kentsel alanlardaki konut işlevine ayrılmış köşk yapılarının, Selçuklu dönemi konut tipolojisinin belirlenmesinde temel belirleyici olabileceği de kabul edilebilir.

Bu çerçevede, arkeolojik ve mimari kalıntılara dayalı olarak Selçuklu dönemi saray ve köşk yapıları ile, Selçuklu sonrası Beylikler ve Osmanlı dönemi konut ve mülkiyet dokuları üzerine yapılan araştırmalar, Türk evinin mekânsal büyüklük standardının belirlenmesine dönük olarak çözümlenirse; Selçuklu döneminde hektarda 250 kişinin yerleşmiş olabileceği, Türk evinin ortalama 120 m^2 kullanım alanına sahip olabileceği ve ortalama konut kullanım alanının da bahçe alanı ile birlikte yaklaşık 200 m^2 olabileceği öngörülmüştür (Özcan 2005: 178).

Ortaçağ demografi tarihi üzerine yapılan araştırmalarda; Batı ya da Avrupa kentlerinde ortalama hane büyüklüğü 3.5, Osmanlı dönemi kentlerinde ise 3.5 ile 4 ya da 4.5 ile 5 arasında belirlenmiştir (Russell 1972: 22, Barkan 1953: 1-26, Göyünç 1979: 331-348, Russell 1960: 265-266, Cook 1972: 85, 90, 98). Selçuklu döneminde XIII. yüzyılda sona eren Haçlı seferleri ya da Bizans-Selçuklu çatışmaları dışında Anadolu'da meydana gelen salgın hastalıklar ve kıtlık ya da deprem ve sel gibi büyük doğal afetlerin, Selçuklu egemenlik bölgesinde önemli nüfus kayıplarına yol açmadığı bilinmektedir (Arık 1991: 27-57, Arık 1994: 13-32, Bezer 2000: 7-22). Dolayısıyla Selçuklu döneminde Türklerin henüz Orta Asya ve İran coğrafyasından gelen geniş aile yapısını koruduğu kabulünden hareketle, Selçuklu dönemi hane büyüklüğü 5 olarak alınmıştır.

2) Kentlerdeki temel İslâmî kurum olan ulucami kapasitelerinden hareketle Müslüman nüfusun ve Müslüman nüfusun %10'u kadar olduğu kabulü ile gayrimüslim nüfusun belirlenmesi (Tablo 1),

3) XIII. yüzyıl sonuna tarihlenen Ünsî şehnâmesinde Konya'da üç yüz mescid ya da yedi ulucami bulunduğuna ilişkin kayıt ile Konya kentinin nüfusunun belirlenmesi ve mekânsal-ekonomik verilere dayalı olarak diğer Anadolu kentlerine uyarlanması (Tablo 1),

4) İlhanlı egemenlik dönemine ilişkin Anadolu kentlerinin bütçelerine ilişkin kayıtların, aynı dönemde Sivas'ın nüfus büyüklüğü verisine dayanılarak demografik verilere dönüştürülmesi yoluyla Selçuklu dönemi kentlerinin demografik büyüklüklerinin belirlenmesi (Tablo 1),

5) XV.-XVI. yüzyıllar Osmanlı dönemi Anadolu kentlerinin demografik çözümlemeleri üzerine yapılan araştırmalar incelendiğinde (Göyünç 1991: 81-88, Jennings 1976: 21-57, Faroqhi-Erder 1980: 265-303); söz konusu zaman aralığında Anadolu kentlerinin nüfuslarının durağan bir görüntü izlediği ya da radikal artışlar göstermediği anlaşılmaktadır. Buradan hareketle, Osmanlı dönemine tarihlenen demografik kayıtların geriye dönük projeksiyonlar kapsamında kullanımı ile Selçuklu dönemi kentlerinin (olası) nüfus büyüklüklerinin saptanmasıdır (Tablo 1).

Yukarıda tanımlanan sosyal-ekonomik veriler ve fizik mekân ilişkilerine dayalı olarak kurgulanan yöntem kapsamında, (olası) demografik büyüklüklerin kentlere dağılımı yapılırsa; Selçuklu başkenti Konya'nın 72.000; dönemin milletlerarası ticaret merkezi işlevini üstlenmiş Sivas'ın 57.000, ikinci siyasal merkez ve askeri harekât üssü işlevine sahip Kayseri'nin 22.000, Uc kentleri işlevindeki Ankara'nın 9.500, Çankırı'nın 4.500, Kastamonu'nun 4.500, Akşehir'in 13.000 ve Tunguzlu'nun 5.500, Anadolu'nun askeri-stratejik nitelikli ticaret merkezleri işlevindeki liman kentleri olan Antalya ve Sinop kentlerinin 10.000, askeri deniz üssü ve kışlık merkez işlevindeki Alâîyye'nin 5.000 nüfusa sahip olabileceği hesaplanmıştır (Tablo 1).

Selçuklu döneminde milletlerarası-bölgelerarası ticaret potansiyeli ve ekonomik politikaların mekânsal yansımaları olarak yıllık pazar ya da panayırlardan gelişen ve açık kent modeli olarak tanımlanabilecek yerleşmelerin demografik çözümlemeleri de aynı yöntemle hesaplanabilir. İlhanlı dönemine tarihlenen kent bütçelerine ilişkin kayıtlardan; Âzine Bâzarî ve Ziyâret Bâzarî gibi pazar yerleşmelerinin her birinin İlhanlı yönetimine yaklaşık 14.000 dinar vergi ödedikleri anlaşılmaktadır (Togan 1931: 23–25). Diğer taraftan Osmanlı dönemi pazar vergileri kayıtlarına dayanılarak Batı Anadolu'da XVI. yüzyıl Osmanlı pazarları üzerine yapılan bir araştırmada; pazar kasabaları olarak tanımlanan yerleşmelerin demografik büyüklük olarak orta-

lama 400–1.500 haneye sahip olabilecekleri ortaya konmuştur (Faroqhi 1978: 49). Buradan hareketle, yukarıda açıklanan ekonomik ve sosyal veriler, hane büyüklüğü için yapılan kabul dikkate alınırsa, Selçuklu dönemi pazar yerleşmelerinin yaklaşık 3.500–4.000 nüfusa sahip olabilecekleri söylenebilir.

3.4. Anıtsal-Kamusal Hizmet Yapılarına İlişkin Çözümlemeler

Bu araştırma kapsamında, anıtsal-kamusal hizmet yapı grupları ya da külliyelerin Türk yerleşim sürecinde Anadolu kentlerinin işlevsel niteliklerini ve kentsel mekân organizasyonlarını biçimlendirdiği/yönlendirdiği düşünülmektedir. Burada anıtsal-kamusal hizmet yapıları kavramı ile Anadolu'da Selçuklu dönemi yerleşim sürecinde, Bizans egemenliğinden devralınan kentlerde gerçekleştirilen medrese-cami ya da dârü'ş şifâ-cami-türbe işlevlerine sahip erken dönem külliyeleri kastedilmektedir. Selçuklu döneminde Anadolu kentlerindeki temel anıtsal-kamusal hizmet yapı faaliyeti olan ulucami kapasiteleri ve sayıları üzerine yapılan değerlendirmeye bağlı olarak Selçuklu döneminde Anadolu kentlerinin (olası) Müslüman nüfusu belirlenmiştir (Tablo 1). Bu konuda arkeolojik-mimari kalıtlar ve vakfiye kayıtlarına dayanılarak yapılan değerlendirmelerden, Selçuklu döneminde Anadolu kentlerinde ortaçağ İslâm kentlerinden farklı olarak birden fazla Cuma camisinin yapılmış olduğu ortaya çıkmaktadır. Selçuklu dönemi vakfiye kayıtlarından başkent Konya'da 1155 yılına tarihlenen ve Sultan ya da Alâaddin Camisi olarak adlandırılan ulucaminin dışında - bugün için mekânsal büyüklüğü ve kapasitesi belirlenemeyen - İplikçi, Şerâfeddin ve Kadı İzzeddin camileri ile Sahip Ata Camisi'nin varolduğu (Konyalı 1965: 404-421, Bayram 1997: 47-53, Önol 1937: 447-448, Baykara 1985: 78-80), ikinci siyasal merkez işlevindeki Kayseri'de ise Selçuklu öncesi Danişmendli egemenlik dönemine tarihlenen Ulucami ve Külük camisi ile Selçuklu döneminde yapılan Huand Hatun ve Hacı Kılıç camilerinin varlığı bilinmektedir (Edhem 1982: 130-131, Aslanapa 1984: 20-21, 52-55). Bu noktada, Selçuklu dönemi sonunda Anadolu'nun demografik açıdan en büyük nüfusa sahip olduğu kabul edilen Sivas kentinde Danişmendli dönemine tarihlenen Ulucami dışında benzer işlevi üstlenmiş başka bir camiye rastlanmaması, buna karşılık, başkent Konya'dan sonra Anadolu'da en çok medrese bulunan kent olduğuna ilişkin kayıtlar, (Turan 1951: 447-457) Selçuklu döneminde Sivas kentinin, Anadolu-Türk toplumunun kültürel merkezi işlevini üstlendiğini düşündürmektedir.

4. Selçuklu Kent Modelleri

Selçuklu kent modelleri, Orta Asya Türk ve İran Türk İslâm yerleşik/yarı-yerleşik yaşam kültürü kökeninden gelen Selçukluların, XII-XIII. yüzyıllarda Anadolu coğrafyasında devraldıkları Hıristiyan-Bizans kent kültürü mirası üzerinde, Anadolu'nun kendine özgü coğrafi koşullarında kurguladıkları

Türk-İslâm yönü hakim özgün kentsel mekân organizasyonlar olarak değerlendirilirse; Hıristiyan-Bizans kent kültürü mirası üzerinde Türk-İslâm toplumunun gereksinimlerine göre uyarlanmış ya da Türk-İslâm toplumunun geleneksel yaşam biçimine göre yeniden yapılandırılmış veya kurulmuş Selçuklu kentlerinin mekânsal organizasyon ve örgütlenmelerini, dönemin sosyal-kültürel ve siyasal-yönetsel atmosferi ile Anadolu'nun özgün coğrafi koşullarının biçimlendirdiği düşünülebilir. Buna karşılık, Selçuklu kentleri mekânsal örgütlenme ya da dinamikleri açısından eş zamanlı ya da çağda olma boyutunda, "sanayi öncesi" ya da "ortaçağ Batı" veya "İslâm" kent modelleri ile karşılaştırılırsa; kentsel sosyal-kültürel-ekonomik işlevlerin mekânsal organizasyonlar üzerindeki belirleyici etkileri açısından benzerlikler gösterdiği de söylenebilir. Söz konusu kent modellerinde; insan-hayvan gücüne dayalı üretim-dağıtım sistemi ve kentsel mekân ya da cami veya kilise gibi dinsel yapıların, kentlerin sosyal-kültürel-ekonomik merkezini biçimlendirmesi, loncalar halinde örgütlenen kentsel üretim aktivitelerinin mekânsal uzmanlaşma göstermesi, kentsel mekânların dini ya da etnik köken faklılıklarına dayalı olarak mescid odaklı alt toplumsal ünitelerden oluşan mekânsal yapılanmalar veya mahalleler halinde örgütlenme, güvenlik unsurlarına dayalı olarak kale, sur ve hendek gibi savunma yapılarının kentsel mekân organizasyonlarını biçimlendirmesi olgularının(Sjoberg 1965: 323-327, Morris 1979: 66-75, Weber 2000: 131-166, Grunebaum 1961: 141-158, Lapidus 1967: 86-113), Selçuklu kentlerinin mekân organizasyonlarını da biçimlendirdiği anlaşılmaktadır. Bu noktada Selçuklu dönemine ilişkin kaynaklarda mahalle mescidlerine imam atanması hususundaki kayıtlar, İslâm kent modellerinde olduğu gibi, Selçuklu döneminde de kentsel alt kademe birimler olarak kent nüfusunun mahalleler halinde örgütlendiği göstermesi bakımından dikkat çekicidir (Turan 1988: 50).

Selçuklu dönemi Anadolu Türk kentleri, çağdaşı "Batı" ya da "ortaçağ Avrupa" veya "Sanayi Öncesi" kent modelleri üzerine üretilmiş "Açık kent" ve "Kapalı kent" olarak tanımlanan kent modelleri açısından değerlendirilirse (Braudel 2004: 464-468); Selçuklu döneminde Anadolu kentlerinin fiziksel olarak daha çok surlarla çevrili "Kapalı kent" olarak tanımlanan modele benzer bir mekânsal kurguya sahip olduğu söylenebilir. Alâaddin Keykubad ile İzzeddin Keykavus arasında Kayseri ve daha sonra Ankara'da geçen taht mücadelesinde (1211-1212) anlatılan mekânsal tasvirler, söz konusu kentlerin tamamen surlar içinde olduğunu ve kent dışında hiçbir yapılaşmanın bulunmadığını düşündürmektedir (Ibn Bibi 1941: 50-58, Ibn Bibi 1996: I/134-140, 154-161, Müneccimbaşı 1935: 31-32, Müneccimbaşı 2001: 42-46). Yine Sultan Alâaddin Keykubad döneminde (1220-1237) merkezi yönetim mekanizmasının kurulması ve milletlerarası-bölgelerarası ticaretin gelişmesine dayalı olarak hızlı büyüme gösteren ve sur dışına taştığı anlaşılan

Konya, Kayseri, Sivas ve Erzincan kentlerinin yeni yerleşik alanlarının – yeniden - surlarla çevrilmesine dayanan imar faaliyetlerine ilişkin kayıtlara dayanılarak, Selçuklu döneminde kentlerin surlar içinde bulunduğu söylenebilir (Ibn Bibi 1941: 99-100, Ibn Bibi 1996: I/271-274). Ancak burada gözardı edilmemesi gereken nokta; söz konusu dönemde Moğol istilası tehdidinin ortaya çıkardığı yeni askeri-siyasal koşulların, mekânsal yansımalar açısından kentsel mekân organizasyonları üzerinde etkili olduğudur.

Selçuklu dönemi yazılı kaynakları, arkeolojik bulgular ve mimari kalıntılara dayanılarak kentlerin mekânsal yapıları incelendiğinde; Selçuklu döneminde ilk sur dışı yapılanma odakları niteliğindeki Konya Sahip Ata Külliyesi (1283), Kayseri Huand Hatun (1238) ve Hacı Kılıç (1249) külliyeleri, Ankara'da ulucami işlevindeki Arslanhane Camisi (1280-1290), Çankırı'da Cemaleddin Ferruh Dârü'ş Şifâsı (1235) ve Ankara'da Kızıl Bey Camisi (XIII. yy. ortası) gibi anıtsal-kamusal yapı faaliyetlerinin XIII. yüzyıl sonuna tarihlendiği görülmektedir (Özcan 2005: 182). Bu tespitlere dayanılarak, Selçuklu döneminde kentlerin dönemin özgün siyasal-askeri koşullarında bütünüyle surlarla çevrili kentler olduğu ve kentsel gelişmenin sur dışına yayılması olgusunun ancak milletlerarası ticaretin doruk noktasına ulaştığı XIII. yüzyıl ortalarında başladığı söylenebilir. Ancak, "kapalı kent" modelinin Selçuklu döneminde Anadolu kentlerinin tümü için geçerli olabileceğini söylemek son derece güç görünmektedir.

Bu çerçevede, "kapalı kent" modeli dışında kalan kent modelleri üç başlık altında toplanabilir:

- göçebe yaşam kültüründen gelen, geleneksel yaşam biçimini koruyan ve mekânsal anlamda kent yaşamına katılmak yerine tutunmak felsefesini benimseyerek, kent yakınında yerleşme eğiliminde olan Türkmenlerin yoğun olarak yerleştiği ve özgün coğrafi koşulların kentsel gelişmeyi biçimlendirdiği/sınırladığı Amasya ve Tokat gibi kentlerde (Şekil 2),
- askeri-stratejik koşullar ve Türk-İslâm kolonizasyon olgusunun mekânsal organizasyonlar üzerinde temel belirleyici olduğu Tunguzlu, Ankara, Çankırı gibi Uc kentlerinde (Şekil 2),
- siyasal-yönetsel merkez işlevine sahip Konya ve Kayseri gibi kentlerde farklı modeller ortaya çıkmaktadır (Şekil 1).

Söz konusu kentler askeri-siyasal işlevler, sosyal-ekonomik faaliyetler ile nüfusun kültürel yapısı ve mevcut kale-kent alanının yeni mekânsal gelişmelere cevap verebilecek kapasitede olmaması gibi koşullara ve surla çevrili mekânsal kurgunun ticarete dayalı aktiviteleri mekânsal boyutta sınırlamasına dayalı olarak tamamen sur dışı alanlara doğru gelişme göstermiştir.

Sonuç olarak, Selçuklu dönemi Anadolu-Türk kentleşme sürecinde, XIII. yüzyıldan başlayarak organize edilen merkezi yönetim mekanizması ve milletlerarası-bölgelerarası ticaret potansiyelinin yarattığı sosyal-ekonomik gelişmelere dayalı olarak evrimleşen kentler, süreç içinde sahip oldukları işlevsel potansiyel ve dinamikler etkisinde kapalı kent modelinden surlar dışında, tamamen dağınık biçimde yapılanan erken dönem külliyeleri olarak tanımlanabilecek medrese-cami odakları ile açık kent modeline doğru evrimleşme göstermiştir.

4.1. Kale Kent Modelleri

"A tipi kale kent modeli"; dönemin üretim-dağıtım ve savunma-güvenlik sistem ve teknolojileri ile sosyal-kültürel-ekonomik yapılanmaları kapsamında örgütlenmiş siyasal-yönetsel merkezler için geçerlidir. Demografik boyutta ise ortaçağ/sanayi öncesi kentleri için tanımlanmış 10.000 nüfus sınırını aşabilmişlerdir.

Bu kentler temelde surlarla çevrili olmakla birlikte kent surları içinde yeterli mekân bulamayan ekonomik faaliyet ya da tekke ve zaviyeler gibi dini kolonizasyon yapıları ya da Sultan veya diğer devlet görevlilerince vakıf kurumu kapsamında örgütlenen anıtsal-kamusal yapı faaliyetleri ile gerçekleştirilen cami-medrese gibi erken dönem külliyeleri öncülüğünde sur dışına yayılan kentler olarak tanımlanabilecek, kısmen deforme olmuş "eklemli kale-kent" modeli olarak nitelenebilir. Bu model Konya, Kayseri ve Erzen-i Rum gibi kentler için geçerlidir (Şekil 1).

"B tipi kale kent modeli"; Anadolu'nun siyasal ve yönetsel koşullarında idare merkezi ve askeri harekat üssü işlevindeki Kastamonu ve Niğde ya da bölgelerarası ticaret potansiyeli kapsamında örgütlenmiş üretim-dağıtım ve yerleşme sisteminin dışa açılan aktarma-dağıtım merkezi ve askeri üs işlevindeki, tamamen sur içinde gelişme/büyüme gösteren Antalya, Alâiyye ve Sinop gibi kıyı yerleşmeleri ile siyasal-yönetsel işlevinin yanı sıra ulaşım sisteminin odak noktasında konumlanmış milletlerarası mübadele merkezi niteliğindeki Sivas ve Anadolu'da örgütlenmiş Selçuklu savunma sisteminin mekânsal bileşenleri olan sınırlı sosyal-ekonomik-kültürel faaliyetlere sahip olmakla birlikte, temelde bölgesel askeri faaliyet ve organizasyon merkezleri işlevindeki yüksek kayalıklar üzerinde konumlanmış kale-kent niteliğindeki Karahisar-ı Sahip, Karahisar-ı Kögonya, Osmancık Karahisarı gibi (kara)hisar yerleşmeleri için geçerlidir (Şekil 1).

4.2. Açık Kent Modeli

"A tipi açık kent modeli"; Anadolu'da Selçuklu dönemi üretim-dağıtım sisteminin aktarma-bağlantı ya da coğrafi geçiş noktalarında milletlerarası ticaret potansiyeli boyutunda yerli-yabancı tüccarlara dönemin ulaşım-iletişim

teknolojisi ve siyasal koşullarında güvenli konaklama olanağı sağlayan ve Selçuklu yönetimince vakıf yoluyla gerçekleştirilen ekonomik-askeri işleve sahip kervansaray yapıları ile gelişen veya yıllık milletlerarası ya da bölgesel pazar/panayırlara dayalı olarak gelişen pazar kentleri olarak tanımlanmıştır.

Bu kapsam içerisinde, Ziyaret Pazarı, Yabanlu Pazarı, Yılgun Pazarı gibi pazar yerleşmeleri veya Ahi örgütlenmeleri kapsamında ticaret/zanâat faaliyetlerine dayalı olarak gelişen Kırşehir gibi Ahilik merkezleri için "A tipi açık kent modeli" geçerlidir (Şekil 2).

"B tipi açık kent modeli" ya da "çok odaklı gelişme modeli"; Selçuklular Anadolu coğrafyasında devraldıkları ve fetih döneminde varlığını sürdürebilmiş, topografyanın ve mekânsal yerleşme kapasitelerinin fiziki gelişmeye olanak vermediği kale-kent (castron) niteliğindeki Doğu Roma/Bizans kentlerinin, Anadolu'da örgütlenen ulaşım ve yerleşme sisteminin yarattığı yeni sosyal-ekonomik dinamikler etkisinde anıtsal-kamusal yapı faaliyetlerinin kale-kent surları dışında yerleşilebilir alanlarda konumlanmasıyla gelişen Amasya ve Tokat gibi yerleşmeler için geçerlidir (Şekil 2).

4.3. Dış Odaklı Büyüme Modeli; Sur Dışı Yapılanma Odağı

"Dış odaklı büyüme modeli" ile anlatılmak istenen; Anadolu'nun Bizans-Selçuklu ikili siyasal yapısının mekânsal yansıması olarak uc bölgeleri olarak tanımlanan savunma ya da güvenlik unsurlarının kentsel mekân organizasyonları üzerinde egemen olduğu karşılıklı sosyal-kültürel-ekonomik-askeri temas bölgelerinde, Türk-İslâm kolonizasyon ve yerleşimini teşvik amacıyla sur dışı yapılanma odakları niteliğindeki tekke ve zaviye ya da cami ve mescid gibi İslâmî anıtsal-kamusal yapılanmaların gerçekleştirilmesiyle mekânsal gelişme gösteren Ankara, Çankırı, Kütahya ve Tunguzlu gibi uc kentleri için geçerlidir (Şekil 2).

Nitekim Ankara ve Kütahya gibi uc kentlerindeki anıtsal-kamusal yapı kitabelerinden (Wittek 1936: 118-119, Öney 1971: 93, Ergenç 1995: 25-26, Uzunçarşılı 1932: 22-24, Sayılı 1948: 681-682, Altun 1981-1982: 216-224, Crane 1993: 40), Selçuklu döneminde Ankara kentinde subaşı olarak görev yapan Emir Seyfeddin Kızıl Bey'in kentin sur dışı ilk anıtsal-kamusal yapısı olan Kızıl Bey Camisini ya da Kütahya kenti subaşısı Emir Hezâr Dinâri'nin Kütahya Kalesi dışında Balıklı ve Sadeddin camileri ile Hezâr Dinâri Dârü'ş Şifâsı gibi sur dışı anıtsal yapı faaliyetlerini organize ettikleri anlaşılmaktadır.

5. Sonuç

Anadolu'da Selçuklu döneminde örgütlenmiş yerleşme ve ulaşım sistemi bütününde demografik-mekânsal-işlevsel bir kademelenme gösterdiği öngörülen kent model(ler)inin belirlenmesini amaçlayan bu araştırma sonucunda; Selçuklu dönemi Anadolu kentlerinin "kale kent", "açık kent" ve "Dış odaklı

büyüme" modelleri olmak üzere temelde üç farklı yerleşim modeli gösterdiği belirlenmiştir.

Bu modellerden "kale kent modeli" işlevsel ve konumsal niteliklerine göre iki alt kategori oluşturmaktadır. Buna göre; Selçuklu dönemi yerleşme ve ulaşım sisteminin odak noktalarında konumlanmış, belirli bir nüfus büyüklüğünü aşabilmiş (yaklaşık 10.000 nüfus) askeri-siyasal-yönetsel merkez işlevine sahip Konya, Kayseri ve Erzen-i Rûm gibi kentler sahip oldukları işlevlere dayalı olarak kolonizasyon yapıları ya da anıtsal kamusal hizmet yapıları ile kısmen sur dışına taştıkları için "A tipi kale kent" veya "eklemli-kale kent modeli" adı altında tanımlanmıştır (Şekil 3).

"B tipi kale kent modeli" olarak tanımlanan diğer kategorideki kentler ise; Anadolu'nun bölgelerarası ticaret potansiyeli kapsamında örgütlenmiş Selçuklu dönemi üretim-dağıtım sisteminin dışa açılan aktarma-dağıtım merkezi ve askeri üs işlevine sahip Antalya, Alâiyye ve Sinop gibi tamamen sur içinde gelişme/büyüme gösteren kıyı yerleşmeleri ile Anadolu yerleşme-ulaşım sisteminin odak noktasındaki konumuna dayalı olarak ülkesel boyutta mübadele merkezi işlevi kazanan Sivas ve Selçuklu dönemi Anadolu savunma sistemi boyutunda askeri faaliyet ve organizasyon merkezleri işlevindeki Karahisar-ı Sahip, Karahisar-ı Kögonya gibi "karahisar" yerleşmeleridir (Şekil 3).

"Açık kent modeli" olarak tanımlanan ikinci tip kent modeli; Selçuklu dönemi yerleşme ve ulaşım sistemi bütününde sahip oldukları bölgelerarası sosyal-ekonomik potansiyeller ile coğrafyanın özgün koşullarının kent formu üzerindeki yönlendirici etkisi kapsamında iki kategori altında değerlendirilmiştir. Bu kentler temel işlevlerinin ticaret faaliyetleri olmasına ya da coğrafyanın yerleşim olanaklarını kısıtlamasına dayalı olarak sur dışında gelişmiştir (Şekil 3).

Selçuklu dönemi üretim-dağıtım sisteminin aktarma-bağlantı ya da coğrafi geçiş noktalarında konumlanış, bölgelerarası ticaret potansiyeline dayalı olarak vakıf yoluyla gerçekleştirilen ekonomik-askeri işleve sahip kervansaray yapıları ile gelişen, temel işlevi bölgesel ticaret merkezi olan Ziyaret Pazarı, Yabanlu Pazarı, Yılgun Pazarı gibi pazar yerleşmeleri ile Ahi örgütlenmeleri kapsamında ticaret/zanâat faaliyetlerine dayalı olarak gelişen Kırşehir gibi Ahilik merkezleri "A tipi açık kent modeli" olarak tanımlanmıştır (Şekil 3).

Bizans egemenliğinden devralınan ve topografyanın mekânsal gelişme kapasitelerini sınırlandırdığı kale-kent niteliğindeki Bizans kentlerinin, Selçuklu döneminde Anadolu'da örgütlenen ulaşım ve yerleşme sisteminin yarattığı yeni sosyal-ekonomik dinamikler etkisinde gerçekleştirilen anıtsal-kamusal yapı faaliyetlerinin sur dışındaki yerleşilebilir alanlarda konumlanması sonra-

sında gelişen Amasya, Niksar ve Tokat gibi yerleşmeler "B tipi açık kent modeli" olarak değerlendirilmiştir (Şekil 3).

Diğer bir kent modeli olarak, Anadolu'nun Bizans-Selçuklu ikili siyasal yapısının mekânsal yansıması olarak uc bölgeleri olarak tanımlanan savunma ya da güvenlik unsurlarının kentsel mekân organizasyonları üzerinde egemen olduğu karşılıklı sosyal-kültürel-ekonomik-askeri temas bölgelerinde, Türk-İslâm kolonizasyon ve yerleşimini teşvik amacıyla sur dışı yapılanma odakları niteliğindeki tekke ve zaviye ya da cami ve mescid gibi İslâmî anıtsal-kamusal yapılanmaların gerçekleştirilmesiyle mekânsal gelişme gösteren Ankara, Çankırı, Kütahya ve Tunguzlu gibi uc kentleri "dış odaklı büyüme modeli" olarak tanımlanmıştır.

Anadolu'da Selçuklu dönemi kent modellerine ilişkin yukarıdaki saptamalar Selçuklu kentlerine dönük model arayışlarının tek bir modele bağlanamayacağını ortaya koymaktadır. Bu noktada "Sanayi Öncesi" veya "İslâm" kent modelleri açısından bir irdeleme yapılırsa, bu modellerin belirli ve tanımlı bir siyasal-yönetsel egemenlik döneminde özgün coğrafi koşullar, sosyal-kültürel yapılanmalar ve askeri-siyasal koşulların mekân organizasyonları üzerindeki (olası) evrimsel etkilerini dikkate almadığı düşünülmektedir. Bu yönüyle, söz konusu kent modellerinin her dönem ve her coğrafya için geçerli olamayacağı, Anadolu coğrafyasında Selçuklu egemenlik dönemi için de sanayi öncesi kent modeli veya İslâm kent modeli gibi belirli ve tanımlı bir kent modelinin geçerli olamayacağı söylenebilir.

Dolayısıyla, -gerek Bizans yerleşim mirası üzerinde gelişen gerekse Türk-İslâm yerleşim kültürü etkisinde yeni kurulan- Selçuklu dönemi Anadolu yerleşme sisteminin mekânsal örgütlenmeleri olarak değerlendirilen Selçuklu kentlerinin;

- Anadolu'ya aktarılan ve Anadolu'da devralınan yerleşim mirası,
- Anadolu'nun özgün coğrafi koşulları,
- üretim-dağıtım organizasyonları,
- farklı dinsel-kültürel-siyasal yapılanmalar,

göçebe/yarı-göçebe yaşam biçimine dayalı örgütlenmeler gibi aralarında çok yönlü ilişkiler bulunan birden çok değişkene dayalı olarak işlevsel-konumsal boyutta mekânsal farklılıklar gösterebilen modellerden oluştuğu anlaşılmaktadır.

Selçukluların Anadolu coğrafyasında XI.-XIII. yüzyılın değişken askeri-siyasal-yönetsel koşulları ve sosyal-kültürel-ekonomik yapılanmaları kapsamında kurguladıkları, yukarıda tanımlanan kentsel mekân organizasyonları, Selçuklu dönemi sonunda siyasal-yönetsel açıdan yeniden örgütlenen Türk Beylikleri ve Osmanlı dönemlerinde Anadolu kentlerinin mekânsal altyapısını oluşturduğu gibi sonraki dönemlerde de Türk kentlerinin mekânsal kurgusunu etkilemiştir.

Kaynakça

AKŞİT, Ahmet (1997), "Selçuklular Devrinde Kayseri Şehrinin Nüfus ve Etnik Durumu", *I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu (11-12 Nisan 1996)*, s.3-12, Kayseri.

ALTUN, Ara (1981-1982), "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi (Bir Deneme)", *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan*: Kütahya, s.171-700, İstanbul.

ARIK, Feda Şamil (1991), "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", *A.Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV/26, s.27-57, Ankara.

ARIK, Feda Şamil (1992), "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Meydana Gelen Depremler", *A.Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVI/27, s.13-32, Ankara.

ASLANAPA, Oktay (1984), *Türk Sanatı II; Anadolu Selçuklularından Beylikler Devrinin Sonuna Kadar*, Kervan Yayınları, İstanbul.

BARKAN, Ömer Lûtfi (1953), "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X, s.1-26, İstanbul.

BAYKARA, Tuncer (1985), *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

BAYKARA, Tuncer (1996), "Ulu cami: Selçuk Şehrinde İskânı Belirleyen Bir Kaynak Olarak", *TTK Belleteni*, LX/227, s.34-59, Ankara.

BAYRAM, Mikail (1997), "Selçuklu Veziri Kadı İzzeddin Tarafından Düzenlenen Bir Vakıf-Nâme", *Ata Dergisi*, VII, s.47-53, Konya.

BEZER, Gülay Öğün (2000), "Selçuklular Zamanında Anadolu'da ve Civar Bölgelerde Kıtlık", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 3, s.7-22, İstanbul.

BRAUDEL, Fernand (2004), *Maddi Uygarlık; Gündelik Hayatın Yapıları*, Mehmet Ali Kılıçbay (çev.), İmge Yayınları, Ankara.

CHANDLER, Tertius-FOX, Gerald (1974), *3000 Years of Urban Growth*, Academic Press, London.

COOK, M. A. (1972), *Population Pressure of Rural Anatolia: 1450-1111*, Oxford University Press, London.

CRANE, Howard (1993), "Notes on Saldjuq Architectural Patronage in Thirteenth Century Anatolia", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXXVI, s.1-57, London.

EDHEM, Halil (1982), *Kayseri Şehri; Selçuklu Tarihinden Bir Bölüm*, Kemal Göde (haz.), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

ERGENÇ, Özer (1995), *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı*; XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara.

FAROQHI, Suraiya - ERDER, Leila T. (1980), "The Development of the Anatolian Urban Network During the Sixteenth Century", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXIII, s.265-303, London.

GÖYÜNÇ, Nejat (1991), *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, TTK Yayınları, Ankara.

GRUNEBAUM, Gustave E. Von (1961), "The Structure of the Muslim Town", *Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition*, s.141-158, Routledge&Kegan Paul Limited Press, London.

IBN BİBİ (1941), *Anadolu Selçuki Devleti Tarihi (Farsça Muhtasar Selçuk-Nâme)*, M. Nuri Gençosman (çev.), Uzluk Basımevi, Ankara.

IBN BİBİ (1996), *El Evamirü'l-Ala'iye Fil Umuri'l-Ala'iye (Selçuk Nâme)*, Mürsel Öztürk (çev.), I-II, TTK Yayınları, Ankara.

JENNINGS, Ronald C. (1976), "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", *International Journal of Middle East Studies*, 7, s.21-57, Cambridge.

KONYALI, İbrahim Hakkı (1965), Konya Tarihi, Konya Belediyesi Yayınları, Konya.

LAPIDUS, Ira Marvin (1967), *Muslim Cities in The Later Middle Ages*, Harvard University Press, Cambridge.

MORRIS, Anthony Edwin James (1979), *History of Urban Form; Before the Industrial Revolutions*, George Godwin Limited Press, London.

MÜNECCİMBAŞI, Ahmed bin Lütfullah (1935), *Müneccimbaşıya göre: Anadolu Selçukileri*, Hasan Fehmi Turgal (çev.), Türkiye Yayınları, İstanbul.

MÜNECCİMBAŞI, Ahmed bin Lütfullah (2001), *Camiü'd-Düvel-Selçuklular Tarihi; Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, Ali Öngül (çev.), II, Akademi Yayınları, İzmir.

ÖNEY, Gönül (1971), *Ankara'da Türk Devri Dini ve Sosyal Yapıları*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara.

ÖNOL, Hayri (1937), "Konya'da Kadı İzzeddin Cami Vakfiyesi", *Konya Dergisi*, 7, s.447-448, Konya.

ÖZCAN, Koray (2005), *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Sistemi ve Kent Modelleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınları, Konya.

ÖZCAN, Koray (2005a), "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Kent Morfolojisi Üzerine Görüşler; Selçuklu Çağında Akşehir", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 6/24, s.1-13, İstanbul.

RUSSELL, Josiah Cox (1960), "Late Medieval Balkans and Asia Minor, Population", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 3/3, s.265-274, London.

RUSSELL, Josiah Cox (1972), *Medieval Regions and their Cities*, Indiana University Press, London.

SAYILI, Aydın (1948), "A Hospital in Kütahya", *TTK Belleten*, XII/47, s.681-682, Ankara.

SJOBERG, Gideon (1965), *The Preindustrial City; Past and Present*, The Free Press, New York.

TANYELİ, Uğur (1987), *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (XI.-XV. Yüzyıllar)*, Doktora Tezi, İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul.

TOGAN, A. Zeki Velidî (1931), "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1, s.1-42, İstanbul.

TURAN, Osman (1951), "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri", *A.Ü. DTCF Dergisi*, IX/4, s.447-457, Ankara.

TURAN, Osman (1988), *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, TTK Yayınları, Ankara.

TURAN, Refik (1989), "Selçuklular Döneminde Kastamonu", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Kastamonu Sempozyumu* (19-21 Ekim 1988), s.1-6, Kastamonu.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1932), *Kütahya Şehri*, Maarif Vekaleti Yayınları, İstanbul.

ÜNSÎ (1942), *Selçuk Şehnâmesi*, M. Mesud Koman (çev.), Ülkü Basımevi, Konya.

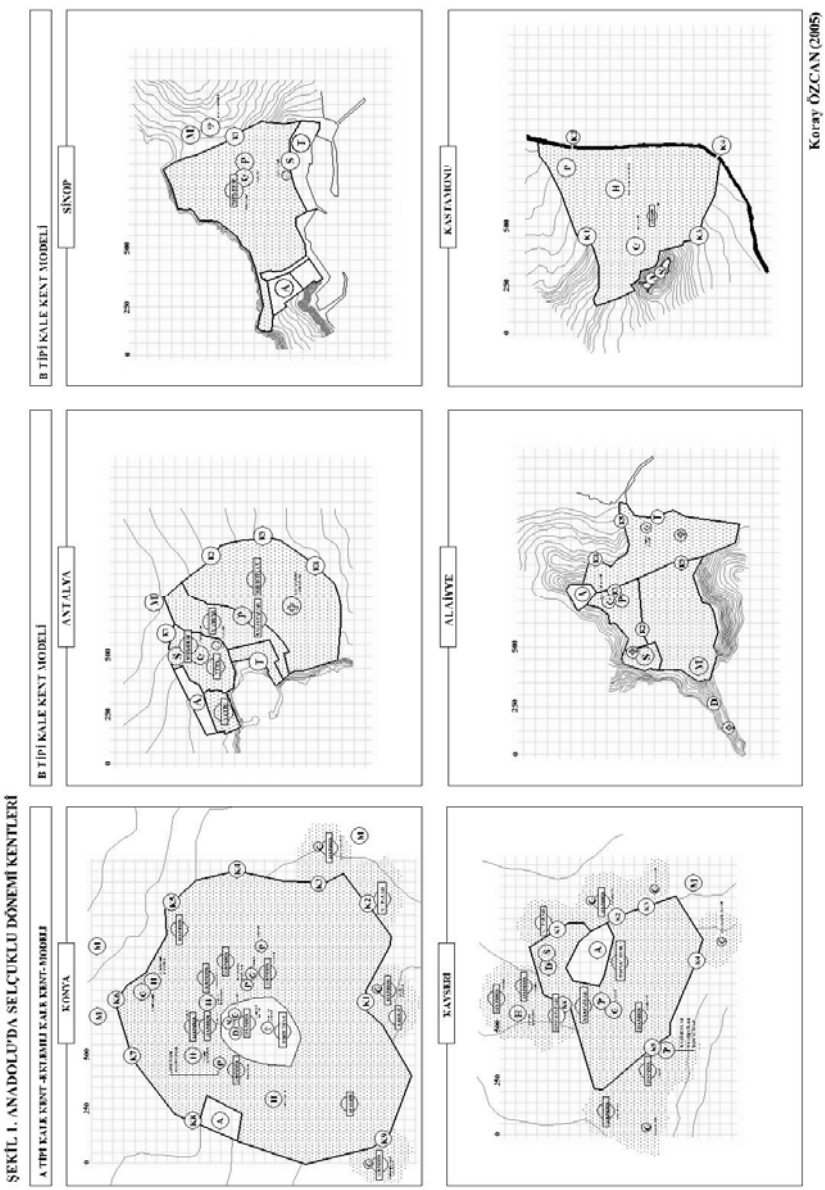
WEBER, Max (2000), "Batı Şehri", Fırat Oruç (çev.), Ahmet Aydoğdu (ed.), *Şehir ve Cemiyet*, s.131-166, İz Yayınları, İstanbul.

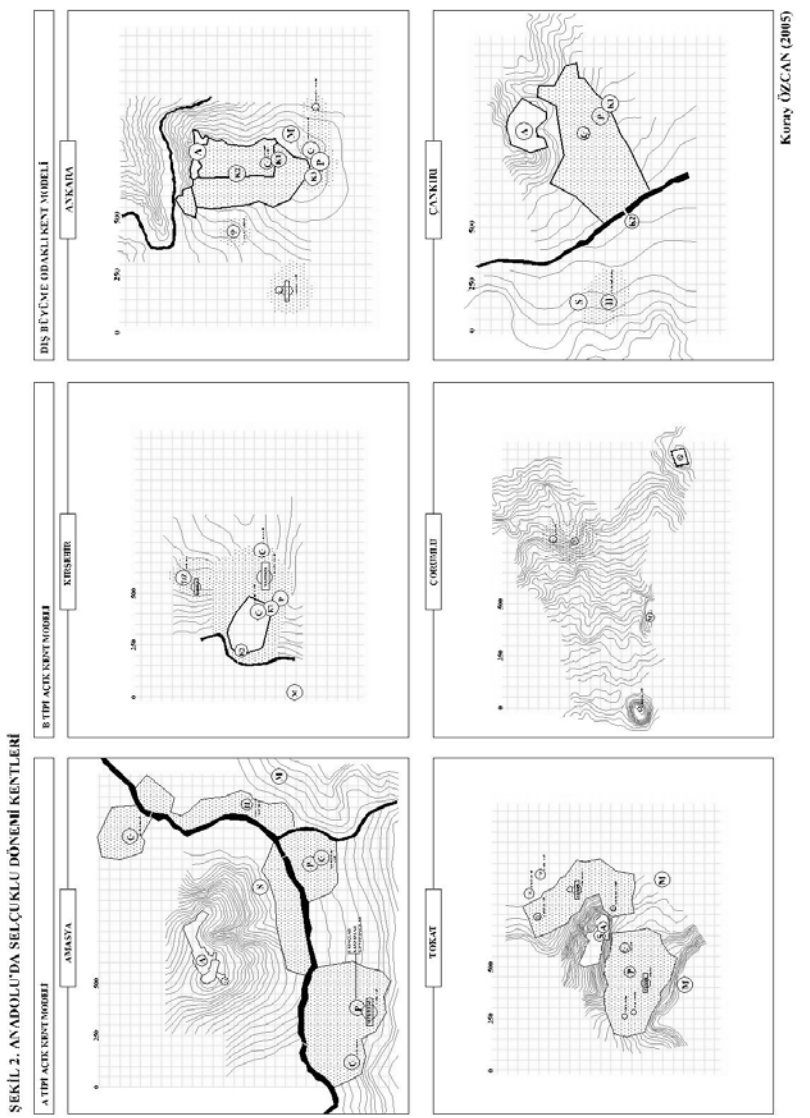
WITTEK, Paul (1936), "Orta Zamanlarda Ankara", Nureddin Ardıç (çev.), *Çığır Milli Kültür Mecmuası*, 47, s.118-119, Ankara.

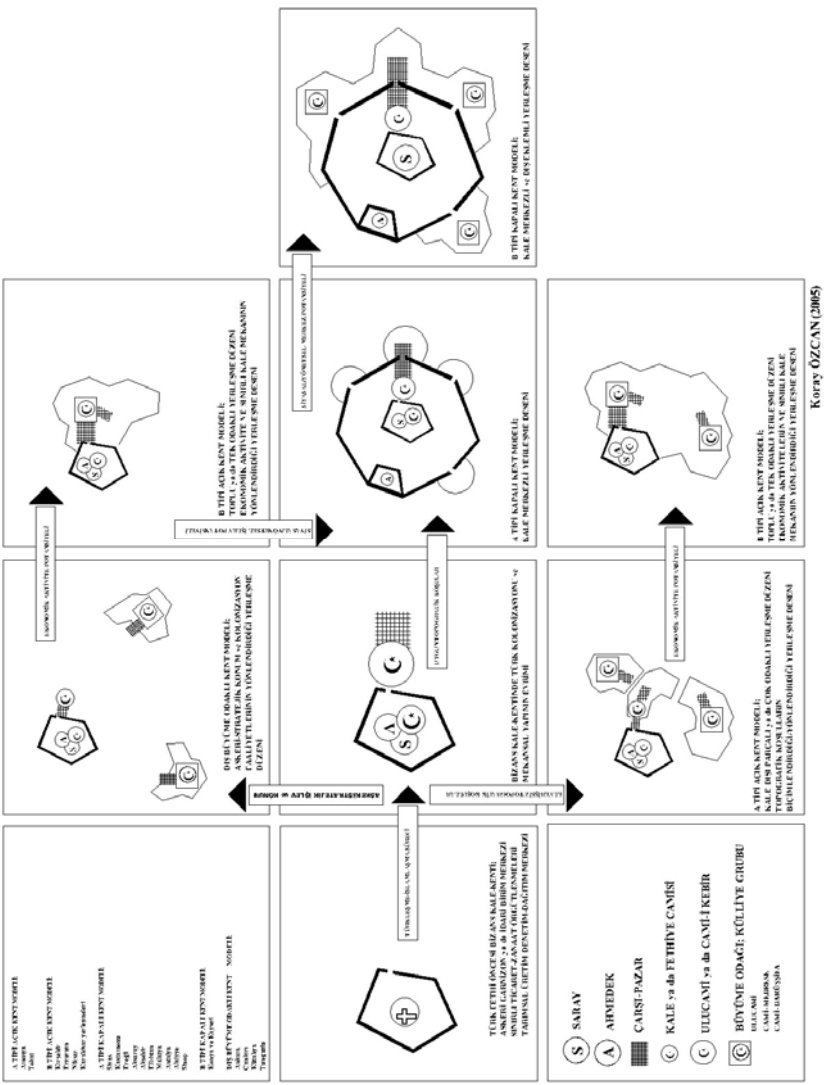
YÜCEL, Yaşar (1970), "Candar-Oğulları Beyliği (1439-1461)", *TTK Belleten*, XXXIV/135, s.373-407, Ankara.

Tablo 1		**Anadolu Selçuklu Dönemi Kentsel Demografik Çözümlemeler**								
YERLEŞME		**ULUCAMİ ya da CUMA CAMİLERİ KAPASİTESİ (Kişi)**	**BÜTÇE ya da VERGİ MİKTARI (Dinar)**	**MAKROFORM BÜYÜKLÜĞÜ (Ha)**	***OLASI NÜFUS BÜYÜKLÜĞÜ* (1000 Kişi)**					
					MÜSLÜMAN NÜFUSA GÖRE	**ÜNSİ ŞEHNAMESİNE GÖRE**	**MEKANSAL VERİLERE GÖRE**	**EKONOMİK VERİLERE GÖRE**	**XVI. YÜZYIL NÜFUS VERİLERİ**	**ÖNGÖRÜLEN OLASI NÜFUS**
3.000-5.000	ELBİSTAN	500	------	13.6	2.7	----	3.4	----	3	3
	ULUBORLU	700	------	------	3.8	----	---	----	3.8	3.8
	TOKAT	1.400	14.000	14.5	7.5	1.4	3.6	2.8	7.7	3.8
	KASTAMONU	1.000	15.000	30.7	5.5	1.5	7.6	3	6	4.4
	ÇANKIRI	-----	------	16.8	---	----	4.5	---	2.7	4.5
	NİĞDE	800	41.500	7	4.5	4.1	1.8	8.3	10	4.6
	ALAİYYE	500	------	30	2.7	----	7.5	----	1.8	5
5.000-10.000	EREĞLİ	-----	------	27.7	----	----	6.9	----	5.3	6.9
	AFYON	1.500	------	3.1	8	----	7.7	----	9	7.8
	AKSARAY	2.000	51.000	24	11	5.1	6	10	9	8
	AMASYA	1.500	------	41.5	8	----	10	----	9.5	9
	ANKARA	2.500	72.000	13.5	13	7.2	3.4	14	15	9.4
	ANTALYA	2.000	------	40	11	----	10	----	3.4	10.5
	SİNOP	2.500	------	30	13.5	----	7.5	----	3.9	10.5
10.000-20.000	AKŞEHİR	1.200	135.000	20	6.5	13.5	5	27	4.4	13
	MALATYA	2.500	------	50	13	----	13	----	8.3	13
	NİKSAR	1.400	187.000	14	7.5	18.7	3.5	37	3.4	16.6
	KAYSERİ	7.000	140.000	40	38	14	10	28	7	22.5
	ERZEN-İ RUM	3.000	222.000	35	16	22.2	8.7	45	2.7	22.9
30.000⁺	ERZİNCAN	1.500	332.000	------	8	33.2	---	65	3.5	35.4
	KONYA	8.000	700.000	150	45	70	35	140	18.4	72.5
	SİVAS	3.000	600.000	130	16	60	33	120	5	57.2

DEMOGRAFİK ÇÖZÜMLEMELERDE KULLANILAN YÖNTEMLER	
MÜSLÜMAN NÜFUSA GÖRE	[ULUCAMİ VE ULUCAMİ İŞLEVİNDEKİ CAMİLERİN KAPASİTELERİ X HANE BÜYÜKLÜĞÜ (5)] + %10 GAYRİ MÜSLİM NÜFUS
MEKANSAL VERİLERE GÖRE	[KENTSEL MAKROFORM BÜYÜKLÜĞÜ (m^2) / ORTALAMA KONUT KULLANIM ALANI ($200m^2$)] X HANE BÜYÜKLÜĞÜ (5)
EKONOMİK VERİLERE GÖRE	XIV. yüzyılda Sivas kent nüfusunun 120.000 ve bütçesinin en az 600.000 dinar olduğu kaydına dayanılarak kurulan bağıntı.
ÜNSİ ŞEHNAMESİNE GÖRE	XIII. yüzyıl sonunda Konya'da yedi ulucaminin varlığı ve bütçesinin en az 700.000 dinar olduğu kaydına dayanılarak kurulan bağıntı.
XVI. YÜZYIL NÜFUS VERİLERİ	XVI. yüzyıla dek Anadolu nüfusunun büyük dalgalanmalar göstermediği yaklaşımı kapsamında geriye dönük karşılaştırma yapma olanağı sağlamaktadır.

ŞEKİL 1. ANADOLU'DA SELÇUKLU DÖNEMİ KENTLERİ
A TİPİ KALE KENT-İKİLEMLİ KALE KENT-MODELİ
KONYA
KAYSERİ
B TİPİ KALE KENT MODELİ
ANTALYA
ALADİYE
B TİPİ KALE KENT MODELİ
SİNOP
KASTAMONU
Koray ÖZCAN (2005)

ŞEKİL 2. ANADOLU'DA SELÇUKLU DÖNEMİ KENTLERİ
A TİPİ AÇIK KENT MODELİ
AMASYA
TOKAT
B TİPİ AÇIK KENT MODELİ
KIRŞEHİR
ÇORUMLU
DIŞ BEYÜVE ODAKLI KENT MODELİ
ANKARA
ÇANKIRI
Kuraş ÖZCAN (2005)

Şekil 3. ANADOLU'DA SELÇUKLU DÖNEMİ TÜRK KENTİNİN EVRİMİ ve KENT MODELLERİ (XII.-XIII. YÜZYILLAR)
S SARAY
A AHMEDEK
ÇARŞI-PAZAR
C KALE ya da FETHİYE CAMİSİ
C ULUCAMİ ya da CAMİ-İ KEBİR
C BÜYÜME ODAĞI: KÜLLİYE GRUBU
Koray ÖZCAN (2005)

A Bimension of Anatolion-Turkish: Urban History Anatolion Turkish Urban Models During the Seljuk period

Dr. Koray ÖZCAN[*]

Abstract: The aim of this study is to determine urban model(s) that were organized as the synthesis of the Byzantine settlement culture in Anatolia and urbanization experiences of Turks in Central Asia and Iran, during the Seljuk period.
The methodology of this study is based on examining the original historical manuscripts, archaeological finding and architectural remains and their transferring to the maps in terms of the questions how is it possible to determine the demographical size of Seljuk cities and which were the elements that are shaped the urban models.

Key Words: Seljuk period, Anatolia, Anatolian-Turkish urban model(s)

[*] Selcuk University, Department of the Urban and Regional Planing, Faculty of Engineering and Architecture / KONYA
korayzcan@yahoo.com

bilig ✦ Summer / 2006 ✦ Number 38: 161-184
© Ahmet Yesevi University Board of Trustees

Исторический срез из Анатолийско-Тюркской городской культуры. "Анатолийско- Тюркская модель (-и) городов в сельджукский период"

Д-р Корай Озжан*

Резюме: Цель данного исследования- развитие модели или моделей,обращенных предположительно к организации городкого расселения, расспоожишегося на территории Анатолии в время преобладания политико-административного порядка Анатолийского Сельджукского государства в период 1075-1277 годы, как синтеза Византийского наследия оседлой культуры дотурецкого периода и городского опыта Турков доанатолийского периода.

В данном исследовании разработан метод, опирающийся на самобытные исторические источники соответствующего периода, остатки архитектурных строений и археологических находок, а также перенесение полученных результатов на карты или на планы в рамках вопросов какими методами определяются демографический размер сельджукских городов и какие факторы формируют городские модели.

Ключевые слова: сельджукский период, Анатолия, Анатолийско-Тюркская модель (-и) городов

* Сельджукский Университет Инженерно-архитектурный Факультет, отделение Городское и региональное планирование Селжуклу / КОНЬЯ
korayzcan@yahoo.com

© Попечительский Совет Университета Ахмета Ясави